

Andrea Kiel Nielsen

Manden bag ondskaben. Hvordan Breivik dræbte uden skam¹

Terroraktionen den 22. juli 2011 i Norge efterlader en todelt undren: Hvordan var Breivik i stand til at udføre en sådan ondskab? Hvorfor giver han efterfølgende ikke udtryk for nogen anger eller skyldfølelse? Artiklen vil kaste lys over disse spørgsmål ved hjælp af Albert Banduras teori om moralsk afkobling samt Christopher Laschs teoretisering af den narcissistiske personlighedstype og perspektiver fra terrorlitteraturens *lone wolf*-begreb. Analysen viser, at Breivik havde underlagt sig en stærk ideologi og herigennem kognitivt konstrueret en krigssituation, som gjorde handlingen retfærdig, ofrene skyldige og konsekvenserne nødvendige. Igennem disse kognitive omformuleringer så han sig selv som en krigshelt og følte derfor ikke anger, men derimod stolthed over sine handlinger.

”Mange vil ikke se ham på billeder eller sige hans navn. Det er næsten ligesom i Harry Potter-bøgerne, hvor Voldemort bliver kaldt ’ham-som-ikke-bør-benævnes’” (Damløv og Kallestrup, 2012: 120). Sådan siger et ungt medlem af Det Norske Arbejderpartis Ungdomsforening (AUF) om Anders Behring Breivik. Den 22. juli 2011 sprængte han en bombe foran regeringsbygningen i Oslo og gennemførte derefter en skudmassakre på øen Utøya, hvor 564 fra AUF var på sommerlejr. Breivik dræbte i alt 77 ubevæbnede mennesker, hvoraf 56 var under 20 år. Han hverken benægtede eller fortrød sine handlinger men påstod derimod, at han havde handlet i nødværge. Denne artikel vil søge at kaste lys over følgende to spørgsmål: Hvordan var Breivik psykisk i stand til at udføre en sådan ondskab, og hvorfor så vi efterfølgende ingen anger eller skyldfølelse hos ham? For at nå frem til en dybere forståelse af disse spørgsmål, må vi komme nærmere Breiviks person – hvem er han, hvad var hans motivation, og hvordan retfærdiggjorde han Nordens værste terroraktion?

Mængden af færdiggjorte videnskabelige undersøgelser om Breivik er endnu begrænset. Derfor er der stadig behov for at øge forståelsen af Breiviks ageren og dermed bidrage til den endnu nye diskussion af en skelsættende begivenhed i Norges historie. Derudover er der inden for terrorlitteraturen en stor interesse for at undersøge baggrunden for et individs beslutning om at blive terrorist. Ifølge Victoroff og Kruglanski i *Psychology of Terrorism* er der to grundlæggende årsager til denne interesse: For det første en nysgerrighed over: ”– at tilsyneladende ikke-afvigende mennesker er parat til ikke bare at udføre

massive mord på uskyldige men også at ofre deres eget liv i processen, hvilket strider imod det grundlæggende menneskelige instinkt om fysisk overlevelse”² (Victoroff, 2009: 87). For det andet er undersøgelser af terroristers motivation interessant af en pragmatisk årsag: ”At forstå en terrorists motivation kan være en forudsætning for at ændre denne og dermed bidrage med et potentielt vigtigt redskab til terrorbekæmpelse” (Victoroff, 2009: 87). En indsigt i Breiviks motivation og retfærdiggørelse kan derfor bidrage til den psykologiske terrorlitteratur og på sigt skabe viden om, hvordan lignende terroraktioner kan undgås fremover.

Som det indledende citat viser, har mange AUF’ere dæmoniseret Breiviks person, hvilket er en naturlig reaktion. Andrew Silke, professor med særlig ekspertise inden for terroristers psykologi, mener, at der også inden for litteraturen om terroristers psykologi er en tendens til at dæmonisere terroristers personlighed og erklære dem mentalt syge (Silke, 2004: 178-179). De, som søger at finde en balanceret forståelse af terrorister, kan let blive mærket som sympatisører, forsvarere og formildere (Silke, 2004: 196-197). At forsøge at forstå en terrorist betyder ikke en anerkendelse af denne person; det er derimod en indsigt i realitetens natur (Silke, 2004: 196-197). For at få en bredere og mere nuanceret forståelse af Breivik og de processer, der gjorde ham i stand til at blive massemand, er det derfor vigtigt ikke at dæmonisere hans personlighed, men blot skabe forståelse uden nogen moralsk vurdering. Netop derfor anvendes Banduras teori om moralsk afkobling til en analyse af Breivik i denne artikel. Bandura dæmoniserer ikke mennesket bag ekstremt onde handlinger men forklarer derimod, at helt almindelige psykologiske mekanismer igennem en længere proces kan radikaliseres.

I terrorlitteraturen bruges termen ”radikalisering” meget ofte, men det er stadig ikke et klart defineret begreb (Borum, 2011: 7). Der findes ikke én universelt accepteret definition, men som Veldhuis og Staun fra det hollandske institut for Internationale Relationer påpeger, kan definitioner af radikaliserings generelt opdeles i to lejre (Borum, 2011: 12). Den første er voldelig radikaliserings, hvor fokus ligger på den aktive udførelse eller accept af brugen af vold for at opnå sit mål (Borum, 2011: 12). Den anden har et bredere fokus på aktiv gennemførelse eller accept af vidtrækkende samfundsændringer, hvilket muligvis truer demokratiet og muligvis involverer trussel om eller brug af vold (Borum, 2011: 12). Denne artikels udgangspunkt er, at radikaliserings ikke skal forstås som ”konsekvensen af en enkelt beslutning, men i stedet som resultatet af en dialektisk proces som gradvist over tid skubber et individ mod et engagement i vold” (G.H. McCormick i Borum, 2011: 15). Litteraturen omkring radikaliserings har generelt mere fokus på, hvorfor end på hvordan nogen får

overbevisninger, som støtter deres brug af vold (Borum, 2011: 14). Denne artikel adskiller sig fra dette ved netop at undersøge, hvordan Breivik retfærdiggør sine handlinger. Dermed bidrager artiklen til forståelsen af mekanismerne i den dialektiske proces, som gradvist har ført Breivik til sine voldelige handlinger, dvs. hans radikaliseringsproces. Randy Borum nævner blandt andre Banduras teori om moralsk afkobling som et eksempel på en teori, der kan bruges til at forklare nogle nøglemekanismer i voldelige ekstremisters radikaliseringsproces (Borum, 2011: 28-29). Han påpeger dog, at der i nogle tilfælde ved religiøst motiveret voldelig ekstremisme kan være tvivl om, hvorvidt den voldelige aktørs moral er blevet afkoblet eller i stedet udskiftet (Borum, 2011: 28-29).

En undersøgelse af Nordens værste massemander

Breiviks manglende anger over sine handlinger analyseres ved anvendelse af Albert Banduras teori om moralsk afkobling (Bandura, 1998), hvilket giver et indblik i de psykologiske processer, hvormed Breivik før, under og efter terroraktionen retfærdiggjorde denne. Denne analyse nuanceres løbende igennem Christopher Laschs teoretisering af den narcissistiske personlighed (Lasch, 1979) og derudover inddrages perspektiver fra terrorlitteraturens *lone wolf*-begreb. Artiklens undersøgelse af Breiviks motivering og retfærdiggørelse vil primært have fokus på psykologiske forklaringer. Det er artiklens mål at bidrage med en dybdegående analyse af de psykologiske mekanismer, som gjorde Breivik i stand til at retfærdiggøre sin handling og dermed fjerne skyldfølelsen over at slå 77 mennesker ihjel. Hertil er det vigtigt at præcisere, at dette fokus kun repræsenterer ét perspektiv, og at den psykologiske forklaring ikke i sig selv er nok til fuldt ud at forstå baggrunden for Breiviks handling. For at komme nærmere en fyldestgørende forståelse af, hvorfor Breivik udførte terroraktionen, kræves yderligere indgående analyser af andre psykologiske, sociologiske, politiske og kulturelle forhold samt interaktionen af disse.

Ifølge Banduras teori slår moralsk afkobling ind på fire led i den psykologiske selv sanktioneringsproces, henholdsvis handlingen, ansvaret, konsekvenserne og ofrene, hvilket vil blive uddybet senere i artiklen. Ved hvert led beskriver han to-tre afkoblingsmetoder, som kan anvendes til at fjerne skyldfølelse over en moralsk forkert handling. Eksempelvis kan moralsk afkobling vedrørende ansvaret foretages ved tre afkoblingsmetoder: ansvarsforflytning, ansvarsspredning eller social konsensus om, at handlingen ikke er forkert. Den metodiske tilgang i denne artikel er deduktiv, med udgangspunkt i Banduras teori. Der er foretaget en struktureret analyse, hvor de fire led og dertilhørende afkoblingsmetoder har udgjort grundlaget for en lukket kodning. Derudover er andre supplerende teorier blevet anvendt både til at underbygge analysens

pointer og til at nuancere forståelsen af den måde, hvorpå Breivik har foretaget moralsk afkobling.

Det empiriske materiale består af Breiviks manifest, hans ageren den 22. juli og udtalelser i den efterfølgende retsproces samt de to retspsykiatriske rapporter. Målet for udvælgelsen af det empiriske materiale var at få et dybdegående indblik i Breivik i tiden omkring terroraktionen, hvor netop hans psykologiske retfærdiggørelse af handlingen var tydeligst til stede. Breiviks manifest er et godt indblik i Breiviks person, hans ideologi og forberedelserne til terroraktionen (Breivik, 2011).³ Store dele er dog klippet ind fra andre forfattere, men Breivik var ene om produktionen og må derfor forventes at være enig i hele indholdet. De to retspsykiatriske rapporter (Husby og Sørheim, 2011; Aspaas og Tørrissen, 2012) giver indblik i Breiviks person igennem interviews af ham og personer i hans omgangskreds, rekonstruktion af begivenhederne på Utøya, samt diverse eksperter udtalelser om og vurderinger af ham. Derudover har en psykiater og seniorrådgiver fra det retspsykiatriske fængsel, som Breivik var indsat på efter angrebet, udarbejdet tre notater om Breivik (Rosenqvist, 2011). Disse giver indblik i Breiviks ageren umiddelbart efter terroraktionen. Bogen *Tre meter fra Breivik* er en gengivelse af Breiviks opførelse og udtalelser i retten samt vidneforklaringer fra både ofre, politi og personer fra Breiviks egen omgangskreds (Damløv og Kallestrup, 2012). Til supplerende anvendes enkelte avisartikler skrevet i tiden efter terrorangrebene samt nyere tidsskriftsartikler med dybdegående akademiske analyser af Breivik.

Breiviks retfærdiggørelse af terroraktionen

Banduras teori om moralsk afkobling forklarer, hvilke psykologiske mekanismer der ligger bag et menneskes onde handlinger. En grundantagelse ved teorien er, at individet som et naturligt led i udviklings- og socialiseringsprocessen tilegner sig nogle moralske standarder for socialt accepteret adfærd (Boysen, 2012: 72-78). Dette antages også at være tilfældet for Breivik. Mennesket har en moralsk selv sanktionering, hvor handlinger, der går imod egne moralske standarder, undgås for dermed at undgå den skyldfølelse, det giver (Bandura, 1998: 161-162). Denne selvregulering virker dog ikke automatisk, men styres aktivt af individet. Når individet vælger ikke at følge sine moralske standarder, er der tale om moralsk afkobling. Denne afkobling benyttes af helt almindelige mennesker, hver gang der handles på bekostning af andre (Bandura, 1998: 161-162). Det kræver en længere radikaliseringsproces, som ikke altid er kendt af aktøren, førend moralsk afkobling kan føre til en ekstrem handling som i Breiviks tilfælde (Bandura, 1998: 186). De psykologiske mekanismer, som kan føre til en moralsk afkobling, sætter overordnet ind fire steder i den psykologi-

ske selvsanktioneringsproces ved henholdsvis handling, ansvar, konsekvenser og ofre (Bandura, 1998: 161-163). Afkoblingen kan ske ved, at handlingen rekonstrueres til at tjene moralske formål, ved at udviske det personlige ansvar, ved ikke at anerkende de skadelige konsekvenser eller ved at give skylden til eller umenneskeliggøre ofrene. Til hvert af de fire punkter er der et sæt af afkoblingsmetoder (Bandura, 1998: 161-163). For at nuancere forståelsen af den specifikke måde, hvorpå Breivik foretog moralsk afkobling, er det relevant at se på særlige træk ved hans personlighed og den type terroraktion, han udførte. Derfor vil Breivik indledningsvist blive beskrevet i lyset af henholdsvis terrorlitteraturens forståelse af lone wolf-terrorister og Christopher Laschs person-type, det narcissistiske menneske.

Breivik defineres af blandt andre Raffaello Pantucci som en lone wolf-terrorist (Pantucci, 2011: 32). Han beskrives som en arketypisk lone wolf, der handler alene, men har forbindelse til et globalt anti-muslimsk samfund via internettet (Pantucci, 2011: 39). Det kan være vanskeligt at adskille ideologisk motiverede lone wolf-terrorister fra personer, som pga. psykisk ubalance blot dræber tilfældige mennesker. Men Breiviks tydelige ideologiske motivation og specifikke vrede mod arbejderpartiet reducerer billedet af hans handlinger som blot en gal mands værk (Pantucci, 2011: 37-38).

Breivik fik i den anden retspsykiatriske rapport diagnosen narcissistisk personlighedsforstyrrelse (Aspaas og Tørrissen, 2012: 254ff), og i begge rapporter er hans grandiose selvpoffattelse beskrevet mange steder. Lasch beskriver politisk terrorisme som et slags gadeteater, hvor narcissisten kan udleve sine antisociale tendenser og behov for selvdramatisering (Lasch, 1979: 154). Ifølge hans undersøgelse er en narcissistisk forstyrrelse meget lig terroristers personlighed (Silke, 2009: 99). Silke kritiserer imidlertid undersøgelsen for at bygge på andenhånds kilder og pointerer, at forskere, som ikke er i direkte kontakt med terroristen, har tendens til i højere grad at erklære denne for psykisk afvigende (Silke, 2009: 99, 101-102). Denne artikels udgangspunkt er i tråd med dette, da Breivik undersøges i lyset af helt almenmenneskelige psykologiske processer af moralsk afkobling. Dog kan et indblik i hans narcissistiske tendenser øge forståelsen af den specifikke anvendelse af moralske afkoblinger, som Breivik foretager.

Narcissisten konkurrerer stærkt om at få anerkendelse og beundring ved at være meget grandios og iscenesætte sig selv (Lasch, 1979: 22). Breivik har igennem manifestet og i senere udtalelser udtrykt meget grandiose opfattelser af sig selv som unik, sin status som tempelridder og idéer om fremtidig anerkendelse og position i samfundet (Breivik, 2011: 826ff; Aspaas og Tørrissen, 2012: 267). Der er en tydelig selvscenesættelse i manifestet, hvor Breivik fx bruger

64 sider på et interview af sig selv om emner såsom politisk overbevisning, sin barndom, sine hobbyer, religiøsitet m.m. (Breivik, 2011: 1350-1414). Han begrundet interviewet med, at han selv ville nyde at læse et tilsvarende interview med en anden modstandskæmper (Breivik, 2011: 1350), igen en grandios selvpoffattelse. Det samme viser de syv billeder af Breivik, som er placeret til slut i manifestet, hvor han blandt andet er ikklædt selvpoffundne uniformer. Derudover viser Breivik stor interesse for sundhed og udseende, hvilket hænger sammen med den narcissistiske angst for alderdom og død (Lasch, 1979: 351ff). Han har fået foretaget næsekirurgi (Aspaas og Tørrissen, 2012: 158) og går meget op i, hvordan håret sidder, sin barbering, sin diæt, sin træning osv. (Breivik, 2011: 902-903; Enerstvedt, 2012: 299). Ydermere har Breivik meget fokus på den martyrdød, en tempelridder får (Breivik, 2011: 858), hvilket er en måde at blive husket på fremover og dermed udødeliggøres.

I følgende analyseres, hvordan og om Breivik har anvendt moralske afkoblingsmekanismer ved de fire led i den psykologiske selvsanktioneringsproces. Dette gøres for at diskutere hans motivation for og retfærdiggørelse af terroraktionen og dermed øge forståelsen af, hvordan han undgik at føle skam over sin handling. Diskussionens udgangspunkt er en struktureret analyse af henholdsvis Breiviks manifest, hans ageren den 22. juli og den efterfølgende retsproces. Derfor vil argumenterne i hvert af de fire led også følge denne kronologi. Derudover vil forståelsen nuanceres igennem en sammenkobling til tendenser ved henholdsvis den narcissistiske personlighedstype og såkaldte lone wolf-terrorister.

Handlingen

He who saves his country violates no law.
(Napoleon i Breivik, 2011: 683)

Det første sæt afkoblingsmekanismer ændrer opfattelsen af selve handlingen ved hjælp af moralsk retfærdiggørelse af handlingen og undskyldende sammenligninger (Bandura, 1998: 163-172). Hele manifestet er gennemsyret af Breiviks retfærdiggørelse af terroraktionerne. Ifølge ham fører muslimer lige nu en demografisk krig imod Europa (Breivik, 2011: 424ff), hvilket han argumenterer for med diverse tabeller og fremskrivninger af antallet af muslimer i Europa (Breivik, 2011: 500). Multikulturalisternes tilladelse af muslimernes kolonisering af Europa sammenlignes med tidligere tiders slavehandlere: "[De] sælger systematisk europæiske folkeslag til muslimsk slaveri, når de bliver ved med at tillade den igangværende demografiske krigsførelse" (Breivik, 2011: 746). Multikulturalisterne sidder ifølge ham på al magten, og væbnet mod-

stand er derfor sidste udvej (Breivik, 2011: 746) og nødvendigt for at redde landet fra at blive overtaget af muslimer: ”Fordi vores overlevelse afhænger af det” (Breivik, 2011: 107). Ved at konstruere en krigssituation og lave en historisk sammenligning til slavehandlen retfærdiggør Breivik at tage drastiske midler i brug, og terroraktionen fremstilles dermed som gavnende for samfundet.

På Utøya retfærdiggjorde Breivik også sin ageren. Han fortalte senere, at det første skud følte moralsk forkert, men han pressede sig selv til at affyre ved at tænke på Norges fremtid, hvis han ikke greb ind (Aspaas og Tørrissen, 2012: 43-44). Dette viser tydeligt, at Breivik under handlingen anvendte moralske afkoblingsmekanismer for at være i stand til at gennemføre den.

Under retssagen fortsatte Breivik samme argumentation og påstod, at han gjorde Norge en tjeneste ved terrorhandlingerne: ”enhver person med samvittighed kan ikke se sit land blive koloniseret af muslimer” (Breivik i Solvoll og Malmø, 2011: 173). Han forklarede, at det ikke var terrorisme for voldens skyld, men for at sprede budskabet fra manifestet: ”Hvis jeg bare var optaget af vold, hvorfor skulle jeg så have brugt fire lange år på et politisk manifest? ... Er målet volden? Svaret er nej. Målet er budskabet” (Breivik i Damløv og Kallestrup, 2012: 172). Målet med terrorhandlingerne var at give et kraftigt signal til folket og påføre Arbejderpartiet størst muligt tab (Solvoll og Malmø, 2011: 172). Samtidig virkede han stolt af sine handlinger og kaldte det et af de største og mest sofistikerede angreb nogensinde (Damløv og Kallestrup, 2012: 29). Dette hænger godt sammen med Banduras pointe om, at retfærdiggørelse af handlingen er en effektiv moralsk afkoblingsmekanisme, fordi det både fjerner skyldfølelsen og samtidig giver stolthed over handlingen (Bandura, 1998: 171-172). Breiviks stolthedsfølelse vil blive uddybet yderligere i næste afsnit om moralsk afkobling vedrørende ansvaret.

Ovenstående viser, at Breivik påvirkede sin egen selvsanktioneringsproces ved at retfærdiggøre terroraktionen og lave undskyldende sammenligninger. Hans opfattelse af, at muslimerne fører demografisk krig mod Europa, gjorde hans handling til en modreaktion mod multikulturalisterne, som hjælper muslimer ind i landet. Under terroraktionen retfærdiggjorde han sine egne drab ved at sammenligne disse med forestillinger om fremtiden uden denne modreaktion. Og efter terroraktionen holdt han fast i denne retfærdiggørelse og følte derfor ingen skyldfølelse. Som nævnt er Breiviks stærke ideologiske motivering for terroraktionen med til at karakterisere ham som en lone wolf-terrorist.

Behovet for at følge en stærk ideologi kan også knyttes til den narcissistiske persons mangel på et *selv*. Det er en almindelig misforståelse at se narcissisme som et udtryk for et alt for stort ego (Lasch, 1979: 71-72). Lasch pointerer derimod, at det narcissistiske menneske mangler et selvbillede og er usikker

på sin egen identitet samt eksistens, hvilket skyldes en rodløshed i forholdet til ens kultur og egen personlige historie (Lasch, 1979: 22-23). Netop manglen på et *selv* får narcissisten til at ville skabe et anerkendelsesværdigt selvbillede (Lasch, 1979: 55ff). Breivik har umiddelbart ikke den rodløshed i forhold til kultur og historie, som ifølge Lasch giver narcissisten et hult selvbillede. Han udviser derimod stolthed over sin kulturarv fra vikingetiden og er bekendt med sin families forhistorie, fx hvor efternavnene Behring og Breivik stammer fra (Breivik, 2011: 1400). På den anden side viser Breiviks selvpromovering og behov for at skrive sig ind i historiebøgerne et mangel på et *selv*. Han higer efter at skabe et anerkendelsesværdigt selvbillede som tempelridder, folkehelt osv. Gullestad argumenterer i *22. juli i et psykologisk perspektiv* for, at en manglende identitetsfølelse kan overskygges af en identifikation med en stærk ideologi om et ”rent” folk: ”Spørgsmålet ’Hvem er jeg’ erstattes af ’Hvem tilhører jeg’” (Gullestad, 2012: 12).

Meget af Breiviks radikaliseringsproces foregik på internettet, hvilket både hans sammenklippede manifest og hans store forbrug af computerspil vidner om (Pantucci, 2011: 35-36). Netop brugen af internettet er typisk for en lone wolf-terrorist (Pantucci, 2011: 39). Det har ofte en støttende rolle og kan virke som en katalysator, som skubber individet fra radikale tanker over mod handling (Pantucci, 2011: 35). Brugen af internettet hænger også sammen med Breiviks narcissistiske personlighed, da internettet er et ideelt forum til at søge anerkendelse og konstruere et *selv*. Her kunne han finde meningsfæller at spejle sig i og dermed føle tilhørighed til en gruppe, et slags ”ekkorum” (Gullestad, 2012: 14).

Undersøgelser viser, at diskussioner i et forum af mennesker med tendens til samme overbevisning vil skabe ideologisk forstærkning (Schkade, Sunstein og Hastie, 2010: 228). Den bekræftelse, man får af kommunikationen med mennesker, som mener næsten det samme som en selv, gør, at man bliver endnu mere sikker på sit eget ståsted. Derfor fører disse ”ekkorum” ikke blot til en øget homogenitet i folks overbevisninger, men diskussioner med ligesindede vil også føre til mere ekstreme overbevisninger og en øget polarisering til mennesker med en anden holdning (Schkade, Sunstein og Hastie, 2010: 238). Samtidig er det en veldokumenteret tendens, at mennesker søger information, der stemmer overens med egne overbevisninger (Schkade, Sunstein og Hastie, 2010: 247). Filtrering og nichemarketing bliver også mere og mere udbredt, og derfor lever vi i stadig stigende grad i en tid med nicher og enklaver skabt af og på internettet (Sunstein, 2007). En konsekvens af dette er såkaldt enklave-ekstremisme, hvilket hænger sammen med ovenstående tendens til, at diskussioner blandt ligesindede skaber ideologisk forstærkning (Sunstein, 2007). Flere forskere pe-

ger på, at Breiviks terroraktion har understreget den potentielle vigtighed af internettet i radikaliseringsprocessen (Ravndal, 2012; Gullestad, 2012; Pantucci, 2011). Mange har som Breivik destruktive holdninger, men netop internettets mulighed for at finde ligesindede og dermed skabe fora, hvor ideologier forstærkes, gør risikoen for en ekstrem moralsk afkobling langt større.

Ansvaret

Men det er kun mig, som har ansvaret.
Det var mig, der gjorde det.
(Breivik i Aspaas og Tørrissen, 2012: 192)

Moralsk afkobling vedrørende ansvaret for handlingen sker primært ved hjælp af tre mekanismer: Ansvarsforflytning, ansvarsspredning eller ved social konsensus om, at handlingen ikke var forkert (Bandura, 1998: 173-175). Ud fra Breiviks manifest er der ikke nogen tvivl om, at han alene planlagde terroraktionen. Der forklares med mange detaljer, hvordan han forberedte sig op til angrebet (Breivik, 2011: 848ff). Breivik tog på forhånd ansvar for sin handling ved at sende manifestet med disse beskrivelser ud til over 1000 mailadresser før angrebet. Selvom Breivik påtog sig ansvaret foretog han alligevel en form for ansvarssløring ved i manifestet at fortælle, at han i 2002 var med til at opstarte og blev selv ordineret ind i tempelridderordenen PCCTS (Breivik, 2011: 1414). Ordenen er detaljeret beskrevet i manifestet (Breivik, 2011: 841-843), men dens egentlige eksistens er omdiskuteret (Enerstvedt, 2012: 75-76). Selvom den muligvis er rent opspind, kan tempelridderordenen og dens ideologi for Breivik være en stærk autoritet, som han blindt følger. At underlægge sig en stærk autoritet er en måde at afgive ansvar og dermed en form for moralsk afkobling. Breivik foretog en moralsk afkobling, ansvarssløring, ved at gøre sig selv til en del af en større organisation, men skjuler dog ikke sit ansvar for ene mand på forhånd at have planlagt hele operationen.

Breivik var ud over planlægningen også alene om at gennemføre terrorhandlingen. Før Breivik blev overmandet på Utøya, ringede han selv til politiets nødtelefon: ”Jeg har fuldført min operation, så jeg ønsker at ... overgive mig” (Breivik i Damløv og Kallestrup, 2012: 138). Breivik tog tydeligvis ansvaret for sin handling ved at melde sig som gerningsmanden. Da der ikke kom nogen reaktion på denne overgivelse, fortsatte han dog operationen, hvilket kan forklares med hans narcissistiske stolthed. Han ville ikke give op, men skulle stoppes ved magt for at leve op til sit eget selvbillede som krigshelt. Breivik foretog dermed ikke en moralsk afkobling ved at skyde ansvaret fra sig under terrorhandlingen.

I det efterfølgende retsforløb tog Breivik også ansvaret for sine handlinger. Han nægtede på intet tidspunkt at have udført handlingerne og ønskede derudover at blive erklæret tilregnelig, så hans budskab ikke ville blive fejlet væk som en gal mands tanker (Damløv og Kallestrup, 2012: 39). Ydermere sagde han i retten, at han ville gøre det igen, hvis han kunne (Damløv og Kallestrup, 2012: 30). Alt dette viser, at han i retten tog det fulde ansvar, eller for ham ære, for handlingerne. Modstridende dette var dog Breiviks påstand om, at den nuværende krigstilstand pressede ham til handlingen. Han udtalte i retten: ”Det er ikke noget, nogen ønsker, men vi har ikke andre alternativer. ... Det er grusomt, at man må udføre sådanne handlinger for at få sit budskab ud” (Breivik i Damløv og Kallestrup, 2012: 45). Breivik fralagde noget ansvar ved at sige, at han var nødsaget til at handle på grund af fjendens tyranni (Bandura, 1998: 174).

Ansvaret for ens handlinger kan også udviskes af, at der er social konsensus om, at en handling er moralsk rigtig (Bandura, 1998: 174). Breivik modtog efter terroraktionen en lang række fanbreve i fængslet, hvor folk støttede op om hans aktion (Damløv og Kallestrup, 2012: 173). Om dette udtalte han i retten: ”Hvis der er 1000 personer bag hver person, der sender et brev, så har jeg 500.000 støtter” (Damløv og Kallestrup, 2012: 174). Breivik påbegyndte også sin forsvarstale med at sige: ”Jeg står her i dag som repræsentant for den norske og europæiske modstandsbevægelse. Når jeg taler, taler jeg på vegne af rigtig mange nordmænd, som ikke ønsker, at vores urfolksrettigheder skal blive frataget os” (Damløv og Kallestrup, 2012: 28-29). Begge ovenstående citater viser Breiviks opfattelse af, at rigtig mange mennesker var enige i hans holdninger, hvilket var en indirekte måde at skubbe ansvaret for handlingen væk eller i hvert fald dele den med flere.

Ovenstående viser, at Breivik i meget høj grad tog ansvar for sin terroraktion. Han var stolt over at have gennemført sin mission og lagde ikke skjul på, at han ville gøre det igen. Der blev foretaget meget lidt moralsk afkobling vedrørende ansvaret for terroraktionen. Breivik udviskede dog ansvaret lidt ved sine påstande om at have handlet i nødværge, sit medlemskab i tempelridderordningen og de mange tilhængere af hans ideologi. Breiviks narcissistiske personlighed skaber øget forståelse for, hvorfor Breivik ikke valgte at skubbe ansvaret for terroraktionen væk fra sig. Hans narcissistiske personlighed fjernede ikke behovet for moralske afkoblingsmekanismer, men den betød, at han ikke i samme grad rettede afkoblingen imod den del af selv sanktioneringsprocessen, som omhandler ansvaret. Han havde derimod konstrueret et verdensbillede og en krigssituation, hvor det blev en ære at tage ansvaret for en sådan aktion. På den måde så Breivik sig selv som en krigshelt, der ofrede sit liv for det norske

folk, hvilket netop viser hans narcissistiske behov for selvpromovering og grandiose selvbillede. Breiviks moralske afkobling i forhold til handlingen var så stærk, at det ikke bare fjernede skyldfølelsen, men faktisk gav ham en stolthed over hans bedrift, hvilket gjorde det unødvendigt for ham at benægte eller sløre ansvaret.

Konsekvenserne

[H]elt utroligt, at Anders Breivik kunne blive ved med at skyde, når han stod så tæt på sine ofre, at han kunne se dem i øjnene.
(Oberst L. R. Møller i Hornemann et al., 2011)

Forrige afsnit viste, at Breivik var alene om sin terroraktion, og at han i høj grad stod ved sit ansvar for den. Ifølge Bandura vil gerningsmænd, der er alene om ansvaret, tit undgå at blive konfronteret med konsekvenserne af deres handlinger, benægte dem eller minimere dem (Bandura, 1998: 176-177). Om konsekvenserne er tæt på eller ej har stor betydning for selvreguleringen (Bandura, 1998: 176-177).

I manifestet beskriver Breivik, hvordan han forud for attentatet brugte meget tid på computerspil for at træne sig op (Breivik, 2011: 1380). Gullestad argumenterer for, at internettets fiktive verden kan være med til at opløse selvbilleder, og spørgsmål som, ”hvor mange skød jeg?”, i computerspillet kan skabe et imaginært billede af egne heltegerninger (Gullestad, 2012: 14). Et behov for at opløse sit selvbillede er igen et udtryk for Breiviks narcissistiske personlighed. Derudover er Breiviks store computerspilsaktivitet også en træning i moralsk afkobling, dvs. en måde at distancere sig fra konsekvenserne på under terroraktionen. Handlingen kunne komme til at virke som et computerspil i stedet for virkeligheden.

Breivik var ved bombeattentatet i Oslo distanceret fra sine ofre, da han allerede var kørt væk, inden bomben sprang. Ved massakren på Utøya havde han derimod konsekvenserne tæt på. Dog anvendte Breivik moderne avancerede skydevåben, hvilket kan afpersonalisere det at begå drab (Bandura, 1998: 177). Derudover havde Breivik musik i ørene under skudmassakren (Svensgaard, 2011), og han havde på forhånd taget ECA-stack, en blanding af koffein, efedrin og aspiriner (Damløv og Kallestrup, 2012: 67). Stofferne, automatvåbnene og musik i ørene var alt sammen med til at distancere Breivik fra konsekvenserne af sine handlinger. På den måde hørte han ikke skrigene, mærkede han ikke skyldfølelsen, frygten osv. Joe Stroud konkluderer i en analyse af Breiviks brug af musik før og under terrorangrebet, at musikken gjorde det muligt for

Breivik at visualisere sig selv i forskellige roller som forberedelse til sit angreb (Stroud, 2013: 17). Nogle numre brugte han til at nedtone frygt, mens andre numre kunne hjælpe Breivik til at se sig selv som en martyr og helt for sit folk (Stroud, 2013: 17). Derudover brugte Breivik musikken til at se sig selv som en del af et holdningsfællesskab med et fælles mål og en kamp, der skulle vindes (Stroud, 2013: 16). Igen ses den narcissistiske personligheds mangel på et *selv* og derfor en søgen ind i en form for fællesskab.

Under retssagen blev der af hensyn til de pårørende ikke vist billeder af de dræbte på storskærmen, og dermed kunne Breivik også undgå at blive konfronteret med de voldsomme billeder. Men Breivik valgte selv at kigge på billederne i sin forsvarers mappe (Damløv og Kallestrup, 2012: 78-79). Breivik så også fascineret op på lærredet, da der blev vist billeder af bombeeksplosionen i Oslo: ”Han mindede om en pyroman, der sultent betragtede sin egen ildebrand” (Damløv og Kallestrup, 2012: 50). Disse eksempler viser, at Breivik ikke undgik konfrontation med konsekvenserne, men derimod bevidst opsøgte denne konfrontation. I retssalen ses derfor ikke en moralsk afkobling i forhold til konsekvenserne.

Det er bemærkelsesværdigt, at Breivik var i stand til at have sine ofre så tæt på ved massakren på Utøya. Breivik udtalte i retssalen, at han ville have foretrukket endnu et bombeattentat i stedet for en skydevåbensbaseret aktion, da sidstnævnte var følelsesmæssigt vanskeligere: ”Selv hvis du formår at træne dig op, så du ikke bliver emotionel, er det stadig svært at gennemføre noget så barbarisk” (Breivik i Damløv og Kallestrup, 2012: 45). Det er lettere at skade andre, hvis konsekvenserne fysisk eller tidsmæssigt er et andet sted (Bandura, 1998: 177). En væsentlig tilføjelse er dog, at et ikke-rumligt aspekt af nærhed er vigtigere end det rumlige (Vetlesen, 1993: 379). Den følelsesmæssige tilknytning til en person har større betydning end den fysiske distance til vedkommende. Dette ikke-rumlige aspekt er fokus i den videre analyse af, om Breivik foretog moralsk afkobling igennem sit syn på ofrene.

Ofrene

Jeg har ført en dehumaniseringsstrategi mod dem,
som jeg anser som legitime mål.
(Breivik, 5. dag i retssalen, NRK, 2012)

Det kræver en meget kraftig psykologisk proces af moralsk afkobling at være i stand til at slå uskyldige mennesker ihjel (Bandura, 1998: 163). Pga. sommerferie gik bombeangrebet i Oslo hårdt ud over tilfældige forbipasserende og personale, der ikke havde noget at gøre med politik (Damløv og Kallestrup,

2012: 62). Mange deltagere på AUF-sommerlejren havde blot meldt sig ind i partiet af sociale årsager (Damløv og Kallestrup, 2012: 45), og som sagt var 56 af ofrene under 20 år. Ifølge Breivik var hans ofre ikke uskyldige men derimod legitime politiske mål. I det følgende analyseres, hvordan og om Breivik igennem moralske afkoblingsmekanismer kom frem til denne opfattelse af sine ofre.

Store dele af manifestet er et anklageskrift mod de såkaldte multikulturalister, herunder Arbejderpartiet og AUF, som han har inddelt i tre typer forrædere: A: politiske ledere, chefredaktører og kulturledere, B: kulturmarxister, journalister og lærere, C: mennesker, der har hjulpet A- og B-forrædere (Breivik, 2011: 813ff). Anklagerne lyder blandt andet på, at de har tilladt en islamisk demografisk krigsførelse, og at de indirekte er skyld i voldtægter, mord, røverier, finansiel udbytning m.m. foretaget af muslimer (Breivik, 2011: 781-795). Der står eksempelvis: "De har indirekte dræbt mere end 15.000 europæere, voldtaget mere end 500.000 europæiske kvinder, røvet og terroriseret mere end 4,5 millioner europæere" (Breivik, 2011: 846). Det var en moralsk afkoblingsmekanisme, når Breivik forud for terrorhandlingen så på sine ofre som landsforrædere. Han retfærdiggjorde at slå sine ofre ihjel ved at påpege, at de selv havde gjort sig skyldige i større forbrydelser. Ofrene umenneskeliggøres også flere steder i manifestet. Multikulturalister står beskrevet under overskriften "Djævlens navn" (Breivik, 2011: 350), hvilket dæmoniserer og umenneskeliggør dem. Derudover beskrives de som værktøj, hvormed islam får adgang til Europa (Breivik, 2011: 408), og som stoffer, der ødelægger folket (Breivik, 2011: 801). Ved at beskrive multikulturalismen som et værktøj og stoffer tingsliggjorde han sine ofre. De var ikke længere mennesker men i stedet en vej for muslimer ind i landet. Det var en moralsk afkobling fra den smerte, han påførte sine ofre, når han fjernede de menneskelige kendetegn ved dem og tilføjede tings egenskaber. Når de ikke længere var rigtige mennesker i hans bevidsthed, blev det lettere ikke at føle empati med dem.

Under attentatet overvejede Breivik af strategiske årsager at skyde de to bådsejlere, som sejlede ham over på Utøya (Damløv og Kallestrup, 2012: 136). Han valgte ikke at gøre dette, fordi de ikke tilhørte arbejderpartiet, og det var derfor imod hans samvittighed at dræbe dem (Damløv og Kallestrup, 2012: 136; Aspaas og Tørrissen, 2012: 44). Af samme årsag ville han heller ikke skyde politiet, da de kom for at arrestere ham (Damløv og Kallestrup, 2012). Disse overvejelser viser, at Breivik under handlingen differentierede mellem, hvem der ifølge ham var skyldige og uskyldige, dvs. han foretog en moralsk afkobling i forhold til de personer, han anså som skyldige og derfor dræbte.

I retten stod Breivik fast på, at han havde ramt legitime mål ved terroraktionerne: "Alle politiske aktivister, der kæmper for multikulturalismen, er et legitimt mål" (Breivik i Damløv og Kallestrup, 2012: 44). Han argumenterede med, at mange deltagere på Utøya ikke bare var medlemmer, men også havde lederposter i AUF (Damløv og Kallestrup, 2012: 45). Ved at overbevise sig selv om at de var politiske mål, foretog Breivik en moralsk afkobling. Under retssagen sammenlignede Breivik også AUF med Hitlerjugend (Damløv og Kallestrup, 2012: 30), hvilket også var en måde at dæmonisere ofrene igennem de associationer, Hitlerjugend gav til Anden Verdenskrigs nazister.

Breivik havde igennem moralske afkoblingsmekanismer fået sig selv overbevist om, at de 77 ofre for terrorangrebene var legitime mål. Ofrene var i hans øjne skyldige i forræderi og fortjente at blive straffet. Og under retssagen sagde Breivik noget bemærkelsesværdigt: "Jeg har ført en dehumaniseringsstrategi mod dem, som jeg anser som legitime mål for at komme i en situation, hvor jeg er i stand til at dræbe nogen. Hvis jeg ikke havde gjort det på en meget grundig måde, så havde jeg ikke klaret det" (NRK, 2012). Dette viser, at han var bevidst om den moralske afkobling, han foretog ved at dehumanisere sine ofre på forhånd. Han afslørede herigennem, at han havde foretaget en bevidst radikaliseringsproces på sig selv forud for angrebene. Heri ses også en kynisme i Breiviks personlighed, da han bevidst har lært sig selv ikke at føle med sine ofre og har opstillet en fiktiv verden for at kunne udføre sit projekt uden dårlig samvittighed (Laustsen, 2002: 149-150).

Breiviks selvindoktrinering er ifølge Pantucci også et arketypisk lone wolf-træk og yderst bemærkelsesværdigt for fremtidig terrorbekæmpelse (Pantucci, 2011: 32). Denne isolerede form for radikaliseringsproces udgør en stor udfordring for forudsigelsen af terrorangreb, da en enlig aktør, som også ofte er socialt isoleret, er vanskelig at opspore (Pantucci, 2011: 32; Appleton, 2014). Derudover kan det være svært at forudsige, om personen har tænkt sig at udføre et angreb eller "blot" har ekstreme holdninger, hvilket gør det ekstremt vanskeligt at forebygge lone wolf-terrorisme (Appleton, 2014). Breivik beskriver i sit manifest, hvordan han forud for terrorangrebene forberedte sig selv mentalt for at være i stand til at udføre handlingerne (Breivik, 2011: 1384). Han har blandt andet studeret Bushido-kodeksen, en gammel japansk strategi brugt af soldater under Anden Verdenskrig, og igennem træning, øvelser og meditation systematisk af-emotionaliseret sig selv (Aspaas og Tørrissen, 2012: 68-69).

Konklusion

Denne artikels analyse af Breivik før, under og efter terroraktionen i lyset af teorien om moralsk afkobling har øget forståelsen af, hvordan han var i stand

til at udføre handlingerne uden efterfølgende skyldfølelse. Undersøgelsen har vist, at Breivik foretog en lang række moralske afkoblingsmekanismer, hvoraf nogle af disse blev foretaget bevidst. Ved at konstruere en krigssituation og fremstille terroraktionen som gavnlige for samfundet retfærdiggjorde Breivik, at han tog drastiske midler i brug. Hans store brug af internettet, hvor fora uden modsigelser og diversitet kunne skabes, var med til at radikaliserer disse holdninger. Breivik handlede på eget initiativ og er, hvad terrorlitteraturen kalder en lone wolf, men han skabte alligevel et til dels imaginært fællesskab omkring handlingen, igennem internettet, den musik han lyttede til, tempelridderorden og sin ideologi. Dette behov for et fællesskab kan kædes sammen med hans narcissistiske personlighed og dermed manglen på et *selv*.

Da Breivik var væk, inden bomben sprang i Oslo, havde han her en distance til konsekvensen af sin handling. Ved massakren på Utøya havde han derimod konsekvenserne tæt på. Men selvom den fysiske distance til ofrene var meget lille, gjorde Breiviks moralske afkobling i forhold til ofrene, at konsekvenserne på et ikke-rumligt plan var distanceret fra ham. Ofrene var i hans øjne skyldige i forræderi og fortjente at blive straffet, og han gennemførte forud for handlingen en bevidst dehumaniseringsstrategi på disse. Forberedelsen ved at spille computerspil og brugen af stoffer, automatvåben og musik under attentatet var alt sammen med til at danne en kognitiv distance til konsekvenserne. Den bevidste mentale forberedelse viser også en kynisme i Breiviks personlighed.

Der var megen brug af moralske afkoblingsmekanismer ved de dele af den psykologiske proces, som omhandler handlingen, konsekvenserne og ofrene. Derimod tog Breivik tydeligvis selv ansvaret for terroraktionen og foretog i mindre grad moralske afkoblingsmekanismer på dette led i selvsanktioneringsprocessen. Breivik havde kognitivt konstrueret en krigssituation, som gjorde handlingen retfærdig, ofrene skyldige og konsekvenserne nødvendige. Igenem disse kognitive omformuleringer kunne han se sig selv som en krigshelt, der havde handlet for at redde det norske folk. Hermed fjernede han ikke bare skyldfølelsen, han kunne også med stolthed tage hele ansvaret for handlingen. Breiviks narcissistiske personlighed gjorde denne anvendelse af moralske afkoblingsmekanismer mere nærliggende. Hans narcissistiske tendenser fjernede ikke behovet for moralske afkoblingsmekanismer, men de rettedes blot mod de andre dele af selvsanktioneringsprocessen, så han stadig kunne opnå selviscenesættelse og bibeholde sin grandiose selvopfattelse.

Som følge af den radikaliserede proces af moralsk afkobling gennemførte Breivik terroraktionen med fuldt overlæg. Ifølge Bandura stammer de største trusler mod menneskers velfærd ikke fra ukontrollerede impulshandlinger men i stedet fra overlagte principfyldte handlinger (Bandura, 1998: 191). Da der

er så mange måder, hvorpå mennesket psykologisk kan foretage en moralsk afkobling, er det vigtigt at skabe et samfund med diversitet og plads til, at alle holdninger kommer frem i offentligheden, så suspekter moralske holdninger kan møde modstand, og ekstrem moralsk afkobling kan forebygges (Bandura, 1998: 191). Terrorbekæmpelsen står over for en udfordring i dag, da internettet kan skabe fora, hvor pluralisme og diversitet let kan undgås. Mange har som Breivik destruktive holdninger, men netop internettets mulighed for at finde bekræftelse på disse holdninger gør risikoen for en ekstrem grad af moralsk afkobling større. En vigtig tilføjelse er dog, at internettet også rummer et særdeles positivt potentiale. Mere ekstremistiske holdninger skabt af diskussioner blandt ligesindede har også ført meget godt med sig i tidens løb, fx antislaveribevægelsen, kvinderettighedsbevægelser osv. (Sunstein, 2010). Internettet er med til at skabe enklaver af ligesindede, som udvikler mere ekstreme holdninger og idéer, end de ville have haft i en mere generel debat – det være sig både destruktive og progressive idéer.

Noter

1. Denne artikel indgår i temaet om terrorisme, men blev bedømt og accepteret som en artikel uden for tema, håndteret af *Politicus* redaktion.
2. Alle citater er oversat til dansk af forfatteren.
3. Da Breivik er forfatter, henvises der til ham, selvom manifestet står under forfatternavnet Andrew Berwick.

Litteraturliste

- Appleton, Catherine (2014). Lone wolf terrorism in Norway. *The International Journal of Human Rights* 18 (2): 127-142.
- Aspaas, Agnar og Terje Tørrissen (2012). Rettspsykiatrisk erklæring til Oslo tingrett – Avgitt 10.04.12 i henhold til oppnevning den av 13.01.12. http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/psykiatrisk_vurdering/ (1. april, 2013).
- Bandura, Albert (1998). Mechanisms of moral disengagement, pp. 161-191 i Walter Reich (red.), *Origins of Terrorism, Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Borum, Randy (2011). Radicalization into violent extremism i: a review of social science theories. *Journal of Strategic Security* 4 (4): 7-36.
- Boysen, Tanja (2012). *Ondskab i et moralpsykologisk perspektiv*. Frederiksberg: Frydenlund.
- Breivik, Anders (Andrew Berwick) (2011). *2083 – A European Declaration of Independence*. London.

- Damløv, Louise og Cecilie Kallestrup (2012). *Tre meter fra Breivik – En beretning fra Nordens største terrorretssag*. København: Informations Forlag.
- Enerstvedt, Regi Theodor (2012). *Massemorderen som kom inn fra ingenting*. Oslo: Marxist Forlag.
- Gullestad, Siri Erika (2012). 22.juli i et psykologisk perspektiv. *Nytt Norsk Tidsskrift* 29 (1): 5-15.
- Hornemann, Johanne Duus, Mathilde Hørmand Pallesen, Dorte Remar og Daniel Øhrstrøm (2011). Det store spørsmål: Hvem kan finne på at gjøre dette? *Kristeligt Dagblad*, 29. juli.
- Husby, Torgeir og Synne Sørheim (2011). *Rettspsykiatrisk erklæring avgitt den 29.11.11 til Oslo tingrett i henhold til oppnevning av 28.07.11*. http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/psykiatrisk_vurdering/ (1. april 2013).
- Lasch, Christopher (1979). *The Culture of Narcissism – American Life in an Age of Diminishing Expectations*. Canada: Abacus.
- Laustsen, Carsten Bagge (2002). Bøddel og offer – en diskussion af Adolf Eichmanns væren i verden, pp. 125-155 i Carsten Bagge Laustsen og Jacob Dahl Rendtorff (red.), *Ondskabens banalitet – Om Hannah Arendts "Eichmann i Jerusalem"*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- NRK (2012). Dette blev sagt femte dag i retten. 20. april. <http://www.nrk.no/227/dag-for-dag/dette-ble-sagt-femte-dag-i-retten-1.8090298> (3. juni, 2013).
- Pantucci, Raffaello (2011). What have we learned about lone wolves from Anders Behring? *Perspectives on Terrorism* 5 (5-6): 27-42.
- Ravndal, Jacob Aasland (2012). A post trial profile of Anders Behring Breivik. *Combating Terrorism Center at West Point*.
- Rosenqvist, Randi (2011). NOTAT – Foreløpig psykiatrisk vurdering av forhold rundt Anders Behring Breivik, 18.08.2011, Kriminalomsorgen, Ila fengsel og forvaringsanstalt, http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/psykiatrisk_vurdering/ (1. april 2013).
- Schkade, David, Cass R. Sunstein og Reid Hastie (2010). When deliberation produces extremism. *Critical Review* 22 (2-3): 227-252.
- Silke, Andrew (2004). Courage in dark places: reflections on terrorist psychology. *Social Research* 71 (1): 177-198.
- Silke, Andrew (2009). Cheshire-Cat logic: the recurring theme of terrorist abnormality in psychological research, pp. 95-109 i Jeff Victoroff og Arie W. Kruglanski (red.), *Psychology of Terrorism. Key Readings. Classic and Contemporary Insights*. Florence: Psychology Press.
- Solvoll, Einar og Morten Malmø (2011). *Tragedien som samlet Norge – 22.07.2011: Da terroren rammet Oslo og AUFs sommerleir på Utøya*. AIT Otta: Forlaget Historie og Kultur.
- Stroud, Joe (2013). The importance of music to Anders Behring Breivik. *Journal of Terrorism Research* 4 (1): 5-18.
- Sunstein, Cass R. (2007). The polarization of extremes. *The Chronicle of Higher Education* 54 (16): B.9.
- Svensgaard, Karina (2011). Breivik hørte Lord of the Rings for at overdøve skrigene, *Berlingske Tidende*, 26.juli, 14:50, opdateret lørdag 15. september 2012, <http://www.bt.dk/udland/breivik-hoerte-lord-of-the-rings-for-at-overdoeve-skrigene> (5. maj 2013).
- Vetlesen, Arne Johan (1993). Why does proximity make a moral difference? Coming to terms with a lesson learned from the Holocaust. *Praxis International* 12 (4): 371-386.
- Victoroff, Jeff (2009). The mind of the terrorist: a review and critique of psychological approaches, pp. 55-87 i Jeff Victoroff og Arie W. Kruglanski (red.), *Psychology of Terrorism. Key Readings. Classic and Contemporary Insights*. Florence: Psychology Press.